

A kaláka tényleg örök? Önerős lakásépítés és a háztartási erőforrások szerepe a zártkerti lakhatás megteremtésében¹

Is the „kaláka” really eternal? Self-building and the role of households in the creation of housing in allotment gardens

Vigvári András²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.16>

Beérkezés: 2022. 11. 06.

Átdolgozott változat beérkezése: 2023. 02. 09.

Elfogadás: 2023. 03. 23.

Összefoglaló: A háztartási erőforrások hagyományosan fontos szerepet töltek be a magyarországi háztartások lakhatási szükségletének kielégítésében. Tanulmányom a háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepét az önerős lakásépítés legújabb formáján, a külterületi zártkertekben található ingatlanok lakhatóvá tételén keresztül vizsgálja. Tanulmányom a zártkerti önerős lakásépítési gyakorlatokat a háztartások lakhatási válságra adott reakciójának tekinti, ami az egyenlőtlenségek újratermelése mellett hozzájárul a háztartások biztonságos lakhatásának megteremtéséhez. Írásom arra keresi a választ, hogy az önerős lakásépítés hogyan befolyásolja a háztartáson belüli és a háztartások közötti munkamegosztást, illetve a háztartások saját és közösségi erőforrásaik segítségével milyen mozgástérrel rendelkeznek a lakhatásuk megteremtésében.

Kulcsszavak: önerős lakásépítés, félproletár háztartás, lakhatási egyenlőtlenségek, zártkerti lakhatás

Abstract: Household resources have traditionally played an important role in meeting the housing needs of households in Hungary. My study examines the role of household resources in housing through the recent form of self-help housing through the habitation of former peri-urban allotment gardens. My study considers the practice of self-help housing in peri-urban allotment gardens as a response of households to the housing crisis, which contributes to the creation of secure housing for households while reproducing inequalities. My paper explores how self-help housing affects the division of labour within and between households and how households use their own and community resources in order to create their own housing.

Keywords: self-help housing, semi-proletharian households, housing inequality, housing in allotment gardens

1 A tanulmány megszületését „A függőségi kapcsolatok morális dimenziói a finanszírozási korában: A függőség és a megélhetési viszonyának újrarendelése a marginalizált csoportok esetében Magyarországon” című, K-143543 számú NKFIH kutatás tette lehetővé.

2 Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, email: vigvari.andras@krtk.hu

Bevezetés, problémafelvetés

Habár a háztartások és a háztartási erőforrások visszatérően fontos szerepet töltek be az egyének lakhatási szükségleteinek kielégítésében, a háztartás intézmények vizsgálata mégsem tartozik a lakáskutatások hagyományos vizsgálati témái közé. A lakásszociológiai indíttatású kutatások a háztartási szint vizsgálatánál általában nagyobb figyelmet szenteltek azon intézmények és szakpolitikák vizsgálatának, amelyek a lakásépítési és társadalompolitikai programokon keresztül a társadalom lakhatási terheinek átvállalásában működtek közre (Aalbers–Christophers 2014, Alexander et al. 2018 Harris, 1999). A háztartási erőforrások vizsgálata azonban sohasem szorult ki teljesen a lakáskutatás területéről és elsősorban azokban a térségekben maradt meghatározó, ahol a lakhatás megteremtésében a háztartási erőforrások mindvégig fontos szerepet töltek be (Holston 1991, Sik 1988, Ward–Macoloo 1992). Az 1980-as évektől kibontakozó neoliberális fordulat, majd a 2008-as gazdasági világválság nyomán kialakuló szociális és lakhatási krízishelyzet azonban a fősodró lakáskutatások fókuszát is egyre inkább a háztartási erőforrások aktivizálódásának vizsgálata felé fordította. A kutatások egyrészt a válság következtében kialakuló szociális krízishelyzet lakhatási vonatkozásainak elemzésére vállalkoztak (Aalbers–Christophers 2014), másrészt pedig a válsággal való megküzdési és ellenállási stratégiákat vizsgálták, és arra voltak kíváncsiak, hogy a háztartások milyen gyakorlatokat és erőforrásokat mozgattak meg a lakhatási válsággal történő megküzdés kapcsán (Alexander et al. 2018, Mikuš–Rodik 2021, Palomera 2014).

A háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepének vizsgálata a magyarországi szociológiai kutatásokban a kései államszocializmus éveiben vált meghatározó kérdéssé. Habár a témával a paraszti társadalmak vizsgálatával összefüggésben korábban több társadalomnéprajzi kutatás is foglalkozott (Fél 1940, Fél–Hofer 2011, Hoffmann 1975), az 1980-as évek első felétől kezdve az állami lakásépítési programok visszaszorulása és a begyűrűző válság következtében egyre több szociológus figyelmét keltette fel a háztartások lakásépítésben és otthonteremtésben betöltött szerepének vizsgálata (Dávid 1980, Hegedüs 1992, Nánássy 1982, Sik 1981, 1988, Vidacs 1985).

A háztartások lakhatásban betöltött szerepét vizsgáló szociológusokat elsősorban az önerős építkezések köré szerveződő, paraszti társadalmakból megörökölt társas munkaszervezetek, a házépítő kalákák vizsgálata érdekelte (Hegedüs 1992, Sik 1981, 1988, Vidacs 1985). Sik Endre 1988-ban megjelent, *Az örök kaláka* című monográfiájában arra hívta fel a figyelmet, hogy az önerős lakásépítés és a hozzá kapcsolódó háztartási gyakorlatok és együttműködési formák az államszocializmus idején – az állami lakásépítési programok és a paraszti társadalom felbomlása és a piaci viszonyok megjelenése ellenére is – kulcsfontosságú szerepet töltek be a háztartások társadalmi újratermelésében. Sik kötetében azt mutatja be, hogy a háztartások kölcsönös segítségnyújtásán alapuló munkaszervezete, a házépítő kaláka a vidéki önerős házépítések során egyfajta »magán-szociálpolitikaként«
 nélkülözhetetlen volt lakhatási szükségleteik kielégítésében, ellensúlyozta az állami lakáspo-

litika hiányosságait és hozzájárult ahhoz, hogy a háztartási munkaszervezetek tartósan fennmaradjanak a lakhatási szükségletek kielégítésében (Sik 1988: 130–132).

Tanulmányomban a háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepét a jelenkori magyarországi lakhatási folyamatok tükrében elemzem egy Budapest környéki zártkertben végzett etnográfiai terepmunka empirikus eredményei alapján. Írásomban amellet érvelek, hogy a külterületi zártkertek funkcióváltása – vagyis az egykor mezőgazdasági és rekreációs célra létesült ingatlanok lakáscélra történő házilagos átalakítása – az önerős lakásépítés kortárs formájának tekinthető. Tanulmányomban a zártkertek funkcióváltását és az ott található ingatlanok kalákában történő lakhatóvá tételét a magyarországi lakhatási egyenlőtlenségek következményeként értelmezem, amely során a háztartások saját erőforrásaik segítségével igyekeznek lakhatási szükségleteiket kielégíteni. Írásomban arra vagyok kíváncsi, hogy a háztartási erőforrások hogyan jelennek meg az általam kutatott zártkertben élő háztartások életében: hogyan hatnak a háztartáson belüli munkamegosztásra, milyen szerep jut a háztartások közötti együttműködéseknek, és miképpen élik meg a háztartások a lakhatásukban és lakásépítésben betöltött kényszerű szerepüket.

A tanulmány első felében a háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepének fogalmi tisztázására vállalkozom, és arra vagyok kíváncsi, hogy milyen strukturális folyamatok határozzák meg az önerős lakásépítési gyakorlatok globális és magyarországi alakulását, és hogyan illeszkedik ezekhez a tendenciákhoz a hazai zártkertek átalakulása. Írásom második felében a háztartási erőforrások és a kaláka lakhatásban betöltött szerepét az általam vizsgált Budapest környéki zártkert példáján keresztül mutatom be és arra keresem a választ, hogy az önerős lakásépítés miképpen befolyásolja a háztartáson belüli és a háztartások közötti munkamegosztást, és hogyan hat az általam vizsgált háztartások aspirációira. A tanulmány végén a főbb következtetéseket és a témában rejlő további kutatások lehetőségét ismertetem.

Az önerős lakásépítés és a háztartási erőforrások szerepe a lakhatásban

A háztartás mint alapegység hagyományosan fontos szerepet töltött be a lakhatással összefüggő szükségletek kielégítésében, ami a háztartás fogalmi meghatározásaiban is tükröződik. A szociológiai és etnográfiai szakirodalom a háztartást olyan egységként definiálja, amelyben a különböző javak áramoltatása és megosztása révén lehetővé válik a háztartástagok alapvető reprodukzív szükségleteinek – mint a lakhatás, a táplálkozás és az öltözködés – kielégítése (Dunaway 2018, Polányi 1979, Sanjek 1982, Smith–Wallerstein 1992). A háztartások lakhatásban betöltött szerepét a háztartással foglalkozó magyarországi szakirodalmak is hangsúlyozzák. Faragó Tamás a háztartás egyik legfőbb funkciójának az egyének és a kis közösségek életét, létezését biztosító és körülvevő, részben anyagi, részben ideológiai-pszichológiai tartalmú „otthoni tér” megteremtését és fenntartását tekinti (Faragó 2000). Sik Endre a háztartást „az

együtt lakók halmazaként” határozza meg, és elsődleges feladatának a tagok megélhetésének biztosítását tartja, ami társadalmi újratermelésükhöz szükséges (Sik 1989, 2020). Hasonló következtetésre jut Csányi, Gagyai és Kerékgyártó is, akik a háztartást az együttlakáson és az otthoni tér megosztásán túl a munkaerő újratermelésének és a felhalmozás alapegységeként definiálják (Csányi et al. 2018).

Tanulmányomban a fenti meghatározásokat követve a lakhatást és a biztonságos otthoni tér megteremtését a háztartások egyik legfontosabb szükségletének tekintem, ami lehetővé teszi, hogy a háztartástagok megéljék mindennapjaikat, és nap mint nap visszanyerjék munkaerejüket (Aalbers–Christophers 2014: 381, Csányi et al. 2018: 6). Ahogy Fél Edit és Hofer Tamás társadalomnéprajzi monográfiájukban a lakhatásról írják, „az átányiak szeretik házukat »búvóhelynek«, »fészeknek« nevezni, vagy »fedélnek«, amely alatt az ember »mehúzhatja magát« (...) és ami óvja, védi a terményeket s az egyéb ingó vagyontárgyakat” (Fél–Hofer 1997: 337). A lakás és az otthon anyagi és érzelmi tekintetben is központi jelentőségű a társadalmi újratermelésben, aminek következtében érthető, hogy a lakhatás az utóbbi évek társadalmi igazságosságért folyó küzdelmeinek egyik kitüntetett témájává vált (Aalbers–Christophers 2014: 381).

A háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepének térbelisége és időbelisége

A háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepének formái térben és időben jelentős eltéréseket mutatnak. A kutatások egyrészt arra mutattak rá, hogy a háztartási munka és erőforrások lakhatásban betöltött szerepe főként válságidőszakokban válik jelentőssé: míg a gazdasági konjunktúra alatt a piaci és állami beavatkozások játszanak uralkodó szerepet, addig a válságidőszakokban a háztartási erőforrások szerepe rendszerint felértékelődik (Dunaway 2018, Gregory 2009, Smith–Wallerstein 1992). A háztartások szerepének felértékelődését legutóbb a 2008-as globális pénzügyi válság idején figyelték meg, amikor a válság negatív hatásait (megemelkedett törlesztőrészek és lakhatási költségek, kilakoltatások) a háztartások saját erőforrásaik segítségével igyekeztek tompítani. A kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy a háztartások nem csupán a strukturális folyamatok elszenvedőiként, hanem aktív ágensként is reagáltak, ami a háztartási és közösségi szinten megjelenő gyakorlatok (mint például a reciprocitás erősödése, a bérlői piacon megjelenő patrónus-kliens viszonyok, illetve a lakhatási mozgalmak tömeges megjelenése) térnyerését eredményezték a lakhatás területén is (Alexander et al. 2018, Bródy–Pósfai 2020, Csizmadya et al. 2019, Mikuš–Rodik, 2021, Palomera 2014, Sabaté 2016).

A kutatások másrészt arra is rámutatnak, hogy a háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepe attól is függ, hogy a háztartástagok milyen pozíciót foglalnak el a globális munkamegosztásban és a helyi osztályviszonyokban. Míg a centrumországokban a háztartási erőforrások visszaszorulása és az állami lakáspolitikák és piaci szolgáltatások térnyerése figyelhető meg a lakhatás területén, addig a globális perifériákon, valamint a félperifériás országokban – mint amilyen Magyarország

is – a háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepe mindvégig megkerülhetetlen maradt a lakhatás terén (Dunaway 2018, Gagyí et al. 2021, Kováts 2021, Sanjek 1982, Smith–Wallerstein 1992, Ward–Macoloo, 1992). A témában végzett kutatások azt mutatják, hogy a háztartások felépítése a félperifériás és perifériás országokban jellegzetesen eltér a centrumországok társadalmaitól. Amíg a centrumországokban a jóléti állam és a piaci szolgáltatások térhódításával a háztartások lakhatásban betöltött szerepe az 1950-es évektől az 1980-as évekig fokozatosan visszaszorult, addig a félperifériás országokban az alacsonyabb jövedelmek és a bérmunkapiac ciklikussága miatt a háztartási erőforrások továbbra is meghatározóak maradtak, ami a formális és informális erőforrások kombinálásán alapuló félproletár háztartásszerkezetek fennmaradását eredményezte (Csányi et al. 2018, Gagyí et al. 2019, Kováts 2020).

A formális és informális, valamint a belső és külső erőforrások kombinálásán alapuló túlélési stratégiák a lakhatással összefüggő társadalmi újratermelési stratégiáinál is megfigyelhetők, amelyek a lakhatási kihívásokkal szemben is rezilienssé tették a félproletár háztartásokat (Dunaway 2018, Gregory 2009, Smith–Wallerstein 1992). Az erőforrások kombinálása azért is elengedhetetlen, mivel a háztartások lakhatási szükségleteit munkabérből befolyó jövedelmük csak részben fedezné. A háztartási erőforrások aktivizálódása a lakhatás kapcsán a legtisztábban a háztartások által koordinált önerős építkezésekben érhető tetten, amiben a háztartástagok többsége tevékenyen részt vállal. A háztartások lakhatásuk megteremtésében így egyrészt belső erőforrásaikra hagyatkoznak, másrészt pedig a háztartások informális kapcsolatainak aktivizálásán keresztül (kaláka) igyekeznek külső erőforrásokat is becsatornázni a háztartás társadalmi újratermelésébe. A háztartási erőforrások aktivizálása a háztartáson belüli munkamegosztásra is erősen kihat: míg a férfiak a bérmunkavégzésen túl a háztartások külső kapcsolatainak és erőforrásainak becsatornázásért felelősek, addig a nők a háztartáson belüli munkavégzés szervezéséért és az ehhez szükséges háttérmunkákért felelnek, amelyek a hagyományos nemi szerepek újratermelését eredményezik (Dunaway 2018, Smith–Wallerstein 1992, Vidacs 1985).

A háztartási erőforrások a lakhatásban leglátványosabban az önerős lakásépítési formákban mutatkoznak meg. Ward és Macoloo meghatározása szerint az önerős lakásépítés lényege, hogy a ház építője és majdani hasznélvezője – az ipari körülmények között zajló házépítésekkel ellentétben – megegyezik, és az építkezéshez kapcsolódó költségeket nem kizárólag a bérmunkából származó jövedelmek fedezik, hanem nagy szerep jut a háztartástagok és a háztartás ismeretségi (rokon, baráti, szomszédsági) köreiből rekrutálódó fizetetlen munkaerőnek (Ward–Macoloo 1992: 63–65). Míg a monetarizált jövedelmek elsősorban a telekvásárlásnál és bizonyos építőanyagok beszerzésénél játszanak nagy szerepet, addig a fizetetlen munkaformák elsősorban az építkezésben valamint a használt és újrahasznosított anyagok beszerzésénél válnak kulcsfontosságúvá (Burgess 1985, Hegedüs 1992, Sik 1988, Turner 1976, Ward–Macoloo 1992). Az önerős lakásépítés – a háztartási erőforrásokon és sokszor az önkizsákmányoláson keresztül – egyfelől hozzájárul a lakáshoz

jutáshoz szükséges költségek leszorításához és az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező háztartások lakáspiacra történő belépéséhez, másfelől azonban a kivitelezési hiányosságok, a sokszor silány minőségű, újrahasznosított építőanyagok használata újratermeli a háztartások kedvezőtlen lakhatási helyzetét, és hozzájárul a lakhatásból eredő egyenlőtlenségek fenntartásához (Ward 2019).

Az önerős lakásépítés hagyománya Magyarországon

Noha az önerős lakásépítési gyakorlatokat vizsgáló kutatások hagyományos terepének a dél-amerikai és afrikai városok tekinthetők, az önerős építkezések a kelet-közép-európai térség országainak lakhatási viszonyaiban is fontos szerepet játszottak. Az önerős lakásépítés különböző formái legtovább a paraszti lakosság körében maradtak fenn, amelyek népi építészeti és társadalomszervezési vonatkozásairól több társadalomnéprajzi gyűjtőmunka adott számot (Fél–Hofer 1997, 2011, Hoffmann 1975, Vidacs 1985). A kelet-európai önerős lakásépítési gyakorlatok azonban a paraszti társadalom felbomlását követően, az erőteljes urbanizációs és iparosítási folyamatok ellenére – több államszocialista országhoz hasonlóan – Magyarországon is meghatározóak maradtak (Archer 2020, Berkovits 1976, Hegedüs 1992, Kováts 2020, Sik 1988, Soaita 2013, Tsenkova 2009).

Az államszocialista korszak önerős építkezései döntően az állami lakáspolitikai újraelosztásból nem részesülő társadalmi csoportokhoz, az első generációs munkásokhoz köthetők, akik a többi társadalmi csoporthoz képest sokkal kevésbé voltak az állami lakáspolitikai újraelosztás kedvezményezettjei (Szelényi 1990). Mivel az állami lakásépítési programok sokkal inkább gazdaság- és iparpolitikai érdekeket, mint szociális szempontokat érvényesítettek, az állami lakásokat túlnyomórészt a nagyvárosokban építettek, ami lényegében az érdekeiket legjobban érvényesíteni képes csoportok (értelmiségiek és szakmunkások) lakáshelyzetét javította (Farkas–Vajda 1986, Hegedüs–Tosics 1994, Konrád–Szelényi 1969, Szelényi 1990). Eközben a vidéki és városkörnyéki településeken lakó első generációs munkások számára az önerős házépítés volt az egyetlen kiút, hogy lakhatási szükségleteiket kielégítsék, és lakhatási körülményeiken – a nagyvárosi háztartásokhoz hasonlóan – javítani tudjanak (Hegedüs 1992, Sik 1988).

Az államszocializmus éveitől a lakásépítési programok ellenére az állami és a magánfinanszírozás egyaránt jellemző volt: a kutatások szerint a lakosság az 1978-ban felépült lakások 75 százalékához járult hozzá anyagilag, az építkezések közel 50 százalékában pedig fizikai munkájával is részt vett. A korszak lakásépítései tehát az állami szerepvállalás mellett, jelentős mértékben a háztartások önerejéből történt, aminek a legfőbb forrását a hosszú lejáratú lakásépítési hitelezés, valamint a háztartási, rokonsági és szomszédági szinten működő, házilag építő szervezetek, a kalákák jelentették (Dávid 1980: 58).

Az önerős építkezések eloszlása erős térbeli-társadalmi mintázatot mutatott, és leginkább a vidéki és városkörnyéki terekben koncentrálódott (Berkovits 1976, Lengyel 1992, Sik 1988, Vajda 1986). A szóban forgó településtípusokban élő háztartások

tagjai olyan első generációs, segéd- és betanított munkások voltak, akik falusi és városkörnyéki lakhatásukat megtartva, munkahelyüket napi ingázással érték el, szabadidejükben pedig általában a ház körüli gazdaságban végeztek kiegészítő tevékenységet³ (Kemény 1972, Márkus 1973, Szelényi 1992). A vidéki és városkörnyéki területeken élő félproletár családok lakhatásukban is rákényszerültek arra, hogy fenntartsák azokat a háztartások szintjén szerveződő munkaszervezeteket, amelyek a többletjövedelem-termelés és a reprodukzív szükségletek biztosítása révén kompenzálni tudják a bér munkaviszonyból származó alacsonyabb jövedelemből, valamint az ingázásból fakadó egyenlőtlenségeket (Czirfusz 2020, Gagyai et al. 2019, Kovai-Vigvári 2020).

Az önerős lakásépítések során azonban a háztartások nem pusztán saját munkaszervezeteikre, hanem rokonsági, munkatársi és szomszédsági kapcsolataikra is támaszkodtak, amelyek leginkább a hagyományos falusi társadalmakból megörökölt, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló házépítő kalákákban szerveződtek meg (Fél 1940, Hegedüs 1992, Sik 1981, 1988, Vidacs 1985). Sik Endre kutatásai alapján a kalákaalapú munkaszervezetek legfőbb előnye a háztartások munkaerejének időbeli szétterítése,⁴ ami a szigorú kölcsönösségen alapuló visszasegítés intézményén keresztül lehetővé teszi a házépítések munkaintenzív lebonyolítását (Sik 1988: 105–106). A szociológus az 1970-es és 1980-as évek önerős lakásépítési mozgalmát és az ehhez kapcsolódó házépítő kaláka munkaszervezeteket a háztartások „magán-szociálpolitikájaként” írta le, amely az állami politikák elosztásait helyettesítve a vidéki és városkörnyéki településeken megszervezte és lebonyolította az önerős házépítéseket (Sik 1988: 129).

Az önerős lakásépítés folytonossága: a zártkertek esete

Az államszocialista időszak kutatásaival összevetve a rendszerváltást követő lakáskutatásokban a háztartási erőforrások vizsgálata kisebb hangsúllyal jelent meg, és e hangsúlyváltás okaként az önerős lakásépítések visszaszorulása azonosítható (Kováts 2023). Az önerős lakásépítés és a kalákás építkezés visszaszorulása kezdetben a második gazdaság és a falusi jövedelemkiegészítő tevékenységek összeomlásával, a gazdasági recesszióval és a szigorúbb építési szabályozás bevezetésével volt magyarázható.⁵ Kováts Bence kutatásai szerint azonban a visszaszorulás a 2000-es évek gazdasági fellendülésével szorosan összekapcsolódó jelzáloghitel-piac térnyerésével is összefüggésben áll, ami az önerős lakásépítések vonatkozásában is a piaci mechanizmusok (hitelek) elterjedését és a kaláka visszaszorulását eredményezte (Kováts 2023: 93–94). A kutatások azonban azt is mutatják, hogy a rendszerváltást követő foglalkoztatási válság, majd a 2008-as gazdasági krízis permanens válsághelyzetet eredményezett a lakhatás területén. A lakhatással összefüggő kényszerhelyzetek sokasodásával

3 Ezt a népeiséget Kemény István újmunkásoknak, Márkus István pedig utóparasztoknak nevezte (Kemény 1972, Márkus 1973).

4 Sik becslése alapján a kalákában részt vevő háztartások összmunkaerejük 3/5-ét használják saját házuk építésén, a munkaerejükben fennmaradó 2/5-nyi részt más házán és mások, viszontmunkaként dolgozzák le (Sik 1988: 108).

5 Kováts Bence kutatásai alapján elsősorban az 1997-es építési törvény nyomán létrejött szigorítások járultak hozzá az önerős építkezési formák – köztük a kaláka – visszaszorulásához. Habár az önerős építkezéseket szigorító rendelkezések egy 2019-es kormányhatározat következtében sokat enyhültek, azok hatásait a lakásszociológiai kutatások országos szinten mind ez idáig nem vizsgálták (Kováts 2020: 14–15).

(megemelkedett lakásárak és lakásfenntartási költségek, eladósodás, lakásvesztés) a lakáskutatások a háztartás szerepének újbóli felértékelődésére hívták fel a figyelmet (Bródy–Pósfai 2020, Csizmadya et al. 2019), amelyek empirikus kutatásaim alapján a zártkerti önerős építkezések és kalákák elterjedését is ösztönözték.

A háztartások lakhatásban betöltött szerepének felértékelődése a válsághelyzetekkel összefüggésben az egyik leglátványosabban a külterületi zártkertek benépesülése kapcsán figyelhető meg, ahova a kiköltöző háztartások elsősorban a megfizethetetlen városi lakhatási költségek miatt költöznek (Vigvári 2022). A 1960-as évek végén a települések határában kialakított zártkertek eredetileg a második gazdasághoz kapcsolódó háztáji gazdálkodás bázisául szolgáltak, ahol a kerttulajdonosok intenzív mezőgazdasági tevékenységet folytattak. A mezőgazdasági funkción túl a zártkertek az 1970-es és 1980-as évektől kezdve azonban egyre inkább a hétfégy házépítések célterületévé is váltak, ami a lakófunkció részleges megjelenését eredményezte a területen (Hegedüs–Manchin 1986). A zártkertekben emelt, házilag készült, zömében komfort nélküli bungalókat a háztartások saját kezűleg, kézen-közön beszerzett építőanyagokból, kalákában építették, amelyeket hétfégyi és nyári tartózkodásra használtak.

A rendszerváltást követő gazdasági és társadalmi változások eredményeként a zártkertek ismételen erőteljes funkcióváltáson estek át, ami a mezőgazdasági és hobbitelkes szerep visszaszorulásához és az állandó lakófunkció megerősödéséhez vezetett (Cros Kárpáti et al. 2004). A megüresedett és funkció nélkül maradt zártkerti ingatlanok a 2000-es évek közepétől kezdve egyre több háztartás számára jelentettek megfizethető lakhatási alternatívát a lakhatási válság közepette. A Habitat for Humanity Magyarország 2018-ban készült éves lakhatási jelentése a zártkertekbe történő kiköltözést az egyik legjelentősebb, számokban is mérhető térbeli kiszorulási formának tekinti. A jelentés a KSH népszámlálási adataira támaszkodva kimutatja, hogy a külterületi zártkertekben élők száma 2001 és 2011 között országos szinten is megduplázódott: míg 2001-ben csupán 42,2 ezren éltek e területeken, addig ez a szám 2011-re 89,5 ezer főre emelkedett (Czirfusz et al. 2018). Noha országos, reprezentatív kutatás a külterületi zártkertek benépesüléséről azóta sem született, a térbeli és lakásmobilitási folyamatokat vizsgáló lokális kutatások a kiköltözők emelkedő számáról tudósítanak (Bajmócy et al. 2018, Vasárus 2022, Vigvári 2022).

A kiköltözések nyomán erőteljes funkcióváltáson átesett zártkerti ingatlanok az önerős lakásépítés egyik legjellegzetesebb kortárs példájának tekinthetők. Az önerős építkezési gyakorlatok jelenlétét egyrészt a zártkertek informális szabályozási környezete magyarázza. Mivel a zártkertek benépesülésük ellenére a települési rendezési tervekben mezőgazdasági besorolású területként szerepelnek, a lakhatási célra használt ingatlanok többségét nem lakóházként, hanem gazdasági épületként tartják nyilván, így az építésiügyi előírások is könnyebben megkerülhetők, ami megkönnyíti az önerős építési gyakorlatok tovább élését a területen. Az önerős építkezések folytonosságát másrészt a háztartások jövedelmi helyzete magyarázza, mivel a zártkertekbe költözők a legtöbbször korábbi lakhatási kényszerhelyzetük (magas lakásfenntartási költségek, eladó-

sodás, elszálló városi ingatlan- és albérléтары) nyomán költöznek a területekre, így a megvásárolt ingatlanok lakhatóvá és komfortossá tételében csakis saját és környezetük erőforrásaira számíthatnak, ami a kaláka fennmaradásának kedvez.

Az önerős lakhatás reneszánsza: a kelemenszegi zártkertek esete

A kutatás terepe és módszere

Tanulmányom egy Budapest környéki kisváros zártkerti övezetében 2017 és 2019 között végzett etnográfiai terepmunka empirikus eredményeire támaszkodik. Kutatásom módszertani alapját a kvalitatív szociológiai vizsgálatokhoz köthető interjúkészítés, valamint a néprajzi és antropológiai terepmunkához kapcsolódó résztvevő és terepi megfigyelés alkották (Feischmidt 2007, Goffmann 2013, Hammersley–Atkinson 2019, Kovács 2007). A kutatás során összesen 43 háztartással kerültem kapcsolatba, valamennyiben lakásmobilitási interjúkat rögzítettem. Az interjúkészítésen túl etnográfiai terepmunkát végeztem, amely során többszöri leülésben készült beszélgetéseket, mélyinterjúkat, szituációkba ágyazott résztvevő megfigyeléseket készítettem az általam vizsgált háztartásokkal (Németh 2015, Vígvári 2017). Az etnográfiai terepmunka módszere ahhoz is hozzásegített, hogy megfigyelhessem és dokumentálhassam azokat az együttműködési formákat, amelyek a kalákás építkezéseket szervezik a zártkerti háztartások életét.

Az általam kutatott zártkerti terület Budapesttől ötven kilométerre, a fővárosi agglomerációs településeggyüttes peremvidékén elhelyezkedő tízezer lakosú kisváros, Kelemenszeg⁶ külterületén helyezkedik el. Az agglomeráció peremvidékén található kisváros történetileg is fontos szerepet töltött be a Budapest felé vándorló és ott munkát vállaló népesség lakhatási szükségletének és társadalmi újratermelésének a kielégítésében azért, hogy megfizethető lakhatást és a vasúti összeköttetésen keresztül ingázási lehetőséget biztosított a fővárosi bérmunkapiac felé az ideköltözők számára. Az általam vizsgált zártkerti terület a rendszerváltást megelőzően főként mezőgazdasági és rekreációs célokat szolgált. Kezdetben a kisváros lakói folytattak intenzív kertművelést és háztáji gazdálkodást a területen, majd az 1980-as évektől a telkek többségét egyre inkább kékgalléros budapesti munkások vásárolták fel és építettek hétvégi tartózkodásra alkalmas bungalókat a területen.

Az 1990-es évektől a zártkert egyre több háztartás számára állandó lakóhelyé vált,⁷ annak dacára, hogy a mai napig mezőgazdasági övezetnek számít, és a lakhatáshoz szükséges közszolgáltatások csak részlegesen érhetők el az itt élők számára.⁸

6 Tanulmányomban Budapestet leszámítva valamennyi földrajzi és személynevet anonimizáltam, és kitalált nevekkkel helyettesítettem. A település anonimizálása miatt a térségre vonatkozó szakirodalmak nem szerepelnek a hivatkozási jegyzékben, az idézett adatok és információk a városvezetéssel készült szakértői interjúkból származnak.

7 A helyi önkormányzat becslése alapján a területen jelenleg közel 500 fő él életvitelszerűen (forrás: szakértői interjúk).

8 A zártkertben az alapvető közszolgáltatások közül csak az elektromos hálózat van kiépítve. A területen élő háztartások a vizet ásott és fűrt kutakból vételezik, a fűtést főként fatüzeléssel oldják meg.

Míg az 1990-es években a rendszerváltás és a lakásprivatizáció után elszegényedett háztartások költöztek a zártkertekbe, addig a 2000-es évek második felétől a betelepülők egyre inkább a 2008-as gazdasági válság következtében egzisztenciálisan megroppant és eladósodott háztartások közül kerültek ki. A 2010-es évek második felétől a gazdasági válság vesztesei mellett a beköltözők egyre nagyobb részét tették ki a piaci albérlletekből érkező, első lakástulajdonos fiatal háztartások, amelyek a magas városi ingatlanárak miatt tulajdonosként a zártkerti ingatlanszerzés révén tudtak belépni a lakáspiacra.

A háztartási munkaszervezetek a lakhatásban

Az önerős építkezés kelemenszegi zártkertekben megfigyelhető formáit elsősorban a területre kiköltöző háztartások lakhatási és jövedelmi helyzete indokolja. A zártkertekbe kiköltöző háztartások egyrészt sok tekintetben a magyarországi lakhatási válság (lakásprivatizációs hullám, devizahitel és a 2010-es évek második felétől fokozódó megfizethetőségi problémák) kárvallottjainak tekinthetők és költözésük idején általában nem rendelkeztek jelentős pénzbeli megtakarítással és ingatlanvagyonnal sem. A háztartások számára pedig a lakáshitel-felvétel sem reális lehetőség: a zártkerteken található ingatlanokat ellentmondásos szabályozási státuszuk miatt a pénzintézetek nem tekintik hitelfedezetnek, a háztartások többsége pedig korábbi eladósodottságából fakadóan nem is lenne jogosult nagy összegű banki hitel felvételére, míg mások biztonsági és érzelmi megfontolásokból zárkoznak el a banki eladósodás lehetőségétől és utasítják vissza azt. A zártkertben élő háztartások másrészt a nagyvárosi bérmunkapiac alacsonyan fizetett ágazataiban (építőipar, alacsonyan fizetett városi kulcságazatok, a városi szolgáltatászektor alsó szegmense) dolgoznak, így a bérmunkából származó jövedelmük sok esetben nem fedezi teljesen a lakhatáshoz (és tágabban értelmezve a társadalmi újratermelésükhöz) szükséges költségeiket.

A zártkertet benépesítő háztartások lakhatásuk megteremtéséhez így jobbra saját háztartási erőforrásaik bevonására vannak utalva. Tereptapasztalatim alapján a háztartások többsége a telekvásárlást korábbi megtakarításaiból, lakásvagyonából vagy kisebb baráti, rokoni és pénzintézeti kölcsönök (általában szabad felhasználású, kisebb összegű személyi kölcsönök) segítségével igyekeztek fedezni. Kutatásai eredményeim azonban azt is mutatják, hogy a telkeken álló egykori bungalók, présházak és gyümölcstárolók lakhatóvá tételében pénzbeli erőforrásokon túl a háztartástagok élönmunkájának, a háztartások közötti munkacseréknek (kaláka) és a háztartásban beáramló egyéb informális erőforrásoknak is kitüntetett szerep jut. A zártkertekben található egykori présházak és nyaralók lakhatóvá tétele így az önerős építkezések jellegzetes formájának tekinthető, amely során a háztartások nem kizárólag a pénzügyi forrásokra (megtakarítás, hitel), hanem a fizetetlen és/vagy kölcsönös segítségnyújtáson alapuló háztartási munkára (önerős építkezés, házépítő kaláka), illetve a házépítéshez szükséges anyagok informális beszerzésére is támaszkodnak (Hegedüs 1992, Sik 1988, Ward–Macoolo 1992).

A kelemenszegi zártkertben az önerős építkezés gyakorlata elsősorban az egykori bungalók átépítésében, bővítésében és komfortossá tételében, azaz a házépítés, a házbővítés és a közművek kiváltására használt infrastruktúra házilagos kiépítésében érhető tetten leginkább. A zártkerti ingatlanok lakhatóvá tételében a háztartások egyrészt saját erőforrásaikra támaszkodnak. Az interjúalanyok többsége hangsúlyozta, hogy az építési és ház körüli munkálatok nagy részét saját erejükkel igyekeznek elvégezni annak érdekében, hogy elkerüljék a segítségnyújtásból fakadó esetleges konfliktusos helyzeteket. Terepi megfigyeléseim azonban arról árulkodnak, hogy a háztartáson belüli munkavégzés mellett a háztartások közötti kooperáció is jelentős, ami elsősorban a rokonsági, szomszédosági és munkahelyi kapcsolatokból táplálkozik. A következő két alfejezet célja, hogy áttekintse a háztartáson belüli és háztartások közötti munkaformák típusait az általam kutatott kelemenszegi zártkertben élő háztartások példáin keresztül.

A háztartáson belüli munkaformák az önerős építkezés kapcsán

Az önerős építkezésekhez kapcsolódó, háztartásokon belüli munkavégzés végigkíséri az otthonteremtés folyamatát a kelemenszegi zártkertekben. A zártkertekben megkapaszkodni képes háztartások a házbővítéshez, felújításhoz és a közművek kiépítéshez szükséges munkával már az ingatlanok adásvétele pillanatában kalkulálnak, és tudják, hogy az olcsó, saját tulajdonú és tehermentes ingatlanért cserében az otthonteremtés jelentős erőfeszítést kíván meg tőlük a jövőben. Amikor terepkutatásaim során a zártkerti élethez szükséges készségek felől érdeklődtem, nem meglepő módon a legtöbben a tettekkészséget, a szívósságot és az otthonteremtéshez szükséges szakértelmet jelölték meg válaszaik során, amit az egyik adatközlőm a következőképpen foglalt össze:

„Hát ide leginkább a tettekkészség kell, mert itt folyamatosan a létfenntartásáért küzd az ember. Szóval itt csak annak éri meg belevágni az életbe, aki mindent meg tud oldani saját magának. Mi is az egész házat magunk építjük, mondjuk, a nagybátyám is rengeteget segít, az igaz. Ha jön valahonnan valamilyen anyag, már rakjuk is bele a házba, egyébként meg mindent húszforintonként vásárolunk. Igaz, hogy már négy éve, hogy építkezünk, de elégedettek vagyunk, mert máshogy nem lehetne saját házunk.”

A fiatal családanya Annamari (34), aki férjével és gyermekével az egyre drágábbá váló városi albérletükből költözött a zártkertekbe. A család példája érzékletesen mutatja a háztartástagokra háruló különböző szerepeket: míg Annamari gyerekneveléssel, házimunkával foglalkozik, addig szobafestő férje, Sándor (40) feladata a bér munkából származó jövedelemszerzésen túl az építőanyagok felkutatása és szállítása, a házépítés megszervezése és lebonyolítása, amibe azonban felesége mellett a családi és rokonsági hálón belüli segítségre is támaszkodhat.

A házak bővítéséhez, szépitéséhez és lakhatóvá tételéhez kapcsolódó munkálatok megszervezése azonban komoly erőfeszítést igényel valamennyi háztartástag

számára. A háztartások az önerős építkezések – az államszocialista időszakhoz hasonlóan – a szabadidejük terhére végzik (Losonczy 1977, Sik 1988, Vidacs 1985). Az építkezések a legtöbb esetben szakaszosan, hétvégén vagy pedig szabadságolási időszakokban zajlanak, ami több szempontból kihívás elé állítja a háztartásokat. A szakaszos építkezés jelentős terhet ró az építkezést lebonyolító férfiakra, és a háttérben a háztartást vezető nőkre: míg a férfiak a kivitelezés lebonyolításáért felelnek, addig a nők számára a munkálatokból fakadó megnövekedett háztartási munka jelenti a folyamatos kihívást a mindennapok során. A szakaszos építkezés így jelentősen meghosszabbítja a házépítési folyamatokat, aminek következtében a házak gyakran évekig épülnek, és a családok folyamatos átmeneti körülmények között kénytelenek élni mindennapjaikat.

„Hát ez a veranda is, ez is vagy háromszázvalahány nap alatt épült fel! De egyébként, ha ezt összeszámolom, hogy hány nap ez az egész, hát három hét alatt meg lehet csinálni egy ilyen manővert, úgy, hogy a nulláról a kész állapotig. Csak hát az idő... na meg a pénz! Hát igen, mert a pénzen is múlik, meg hogy az anyagot is meg tudja venni az ember. (...) De így, hogy bérből élek, és abból kell félretennem mindig, hát így elég hosszú idő. Azért mondják azt, hogy a szegény ember egész életében építkezik, és akkor se lesz kész, mert nem lesz kész. Mert egy ilyen ház, amit elgondolsz valamit rajta, most ezt kell megcsinálni, most azt kell megcsinálni, most ide kell toldani, most oda kell toldani, szóval ez nem olyan, mint egy új betervezett ház, ami le van papírra vetve, és akkor megcsinálja egy vállalkozó, mit tudom én, fél év alatt, és akkor ott minden a helyén a van.”

A fenti interjúrészlet érzékletesen mutatja a formális és az önerős építkezések közötti különbségeket, és azt, hogy az önerős építkezés milyen áldozatokat kíván a háztartástagoktól. Interjúalanyom, az ötvenes évei elején járó, vasutasként dolgozó Karesz (52) a vasúti szolgálatokon túl maszek munkákat is vállal, és csak ezután tud időt szakítani az építési munkálatokra. Kutatásom egyik legérdekesebb tapasztalata azonban éppen az volt, hogy a háztartások a fáradságos építési munkák ellenére az önerős építkezést nem teherként, hanem sokkal inkább az élet velejárójaként élik meg. Amikor terepmunkám során a házépítésről kérdezve hipotetikusán arról érdeklődtem, merült-e már fel benne az, hogy fizetett alkalmazottal végeztetne el a ház, bármilyen munkafolyamatot, Karesztől például a következő választ kaptam:

„Hát én az itthoni munkát megcsinálom magamnak, most arra miért hívnék bárkit is, érted? Nem vagyok én lusta, mert ha lusta lennék, akkor azt mondanám, hogy oké, de lusta nem vagyok, érted, megcsinálom mindent magamnak.”

Interjúalanyom fenti meglátásával egyáltalán nincs egyedül: a kelemenszegi zártkertekben élő adatközlőim többsége az önerős építkezéssel járó erőfeszítéseket az élettel járó feladatként tekinti, ami ugyan kemény és szívós munka és a szabadidőről való lemondás árán, de képes garantálni a biztonságos lakhatás feltételeit a háztar-

tástagok számára. A zártkert, az ottani lakhatási körülmények és az önerős építkezésekkel járó erőfeszítések a háztartások számára sokkal pozitívabb érzelmeket közvetítenek, a zártkerti lakhatásra pedig olyan lehetőségként tekintenek, hogy viszonylag kis pénzből is „lehetőség van kibontakozni”, és lassú, de szívós munka árán a piaci alapú lakhatási formákhoz képest lehetőség van „egyről a kettőre jutni”.

„Én azt szeretem itt, a zártkertben, hogy nagy terek vannak. Lehet kibontakozni az embernek, ha akar valamit csinálni. És én ezt tudom csinálni, majd rendbe lesz téve az udvar is, lesz kerítés, meg minden. Meg be lesz vakolva a ház. Szóval tud az ember valamit tenni-venni. Nem nagy pénzzel, kis pénzzel, na jó, nem egyből kell csinálni, mert nincs arra rávaló, de tudunk előre lépni. A városban már nem, ott a hely 10-15 millió, csak a hely és milyen hely? Mit ide az a deszka ott lejjebb és ennyi, hát és 15 millió? Nekem nem egy gond, hogy jövök az állomástól másfél kilométert ide, és kicsit hepehupás az út. (...) Szóval, amikor jövök haza, jó szívvel jövök, nem az, hogy na, már megint ide. Itt nyugi van. Mintha üdülnék, mikor jövök haza, szóval nyugodt vagyok.”

Ahogy interjúalanyom, Gyula (59) fenti elbeszéléséből is láthatjuk, az önerős építkezések azonban nem csupán a ház körüli fejlesztések, hanem a stabilitáshoz és biztonsághoz fűződő pozitív érzelmek mobilizálásában is fontos szerepet játszanak, ami az önrendelkezés, a függetlenség és a saját lábon állás tudatával jelentősen hozzájárul a háztartások biztonságérzetének fenntartásához. A háztartások magukra tehát nem csupán erőforrás áramoltató és a társadalmi újratermelést biztosító munkaszervezetként, hanem az egzisztenciális biztonságot szavatoló intézményként, egyfajta utolsó bástyaként és mentsvárként tekintenek, amelyek mérsékelni tudják a gazdasági és társadalmi helyzetből fakadó materiális és érzelmi kitettséget (Danyi–Vigvári 2019, Hann–Gudeman 2015; Rakowski, 2016).

A háztartás belső erőforrásainak aktivizálása azonban nem csupán az építkezések lebonyolításánál, hanem az ahhoz szükséges alapanyagok beszerzésénél is fontos szerepet tölt be. Az általam kutatott zártkertben található ingatlanok bővítéséhez és felújításához szükséges építőanyagokhoz a háztartások a legtöbb esetben informális kapcsolataik révén jutnak hozzá, amelyek segítségével jelentősen leszoríthatják az építési és lakhatási költségeket. Kutatásaim arra is rámutattak, hogy az 1970-es és 1980-as évek hazai önerős építkezéseihez hasonlóan a beszerezett építőanyagok ma is munkahelyi kapcsolatok és ismertségek révén szerzik a háztartástagok (Berkovits 1976, Hegedűs 1992, Nánássy 1982, Sik 1988). A zártkertekben felépült házak gerendái, tetőszerkezetei, konténerlemei és nyílászárói így korábban vasúti csarnokok, kórházak és idősotthonok alkotóelemeiként szolgáltak vagy belvárosi lakásfelújításokról és kertvárosi családi házak bontásából kerültek a zártkertekben otthont teremtő háztartásokba.

Az informális csatornákon érkező újrahasznosított építőanyagok a leggyakrabban a budapesti építkezésekről és lakásfelújításokról kerülnek az agglomeráció

peremén lévő zártkertbe. A budapesti építőiparban burkolóként, kőművesként és szobafestőként dolgozó férfi háztartástagok munkájuk során ugyanis igyekeznek minél több olyan megmaradt vagy felesleges anyagot összegyűjteni, ami később jól jöhet számukra házaik korszerűsítése és bővítése során. A férfi háztartástagok építőiparhoz kötődő formális foglalkoztatása azonban nem csupán a munkájuk során kibontott és általuk újrahasznosított építőipari anyagok informális áramoltatásában, hanem a kéz alatt beszerezhető anyagok felhajtásában is fontos szerepet játszik. Az építőiparban dolgozó férfi háztartástagok munkájukhoz kötődően sok olyan személyes kapcsolatra tesznek szert, amelyek segítségével képesek hozzáférni a különböző feketén, áfa nélkül vagy kéz alatt beszerezhető (használt) építőanyagokhoz is.

„A házban, ami van, az összes fa egy építkezés faállványzatából, kéz alatt jött ide. Az egészért háromszázezret fizettem, ha ugyanezt hivatalos úton, a tűzében vettem volna meg, az nem állt volna meg másfél millió alatt” – mesélte háza építésének történetét Arnold (31). A devizahittel eladósodott, majd a zártkertben otthont találó, építőiparban dolgozó fiatalember a könnyűszerkezetes házának építése során az összes fát feketén, informális kapcsolatainak keresztül vásárolta, aminek köszönhetően jelentősen olcsóbban tudta házát megépíteni. A háztartások társadalmi újratemlése így nem kizárólag a háztartási munkán alapul, hanem a háztartástagok, főleg a férfiak kapcsolati tőkéje aktivizálásának és fenntartásának is fontos szerep jut.

Az építőipari munkákból származó járulékos erőforrások háztartásokba történő becsatornázása azonban nemcsak a házépítés során, hanem a lakásfenntartási költségek leszorításában is fontos szerepet játszik. Tereptapasztalatim alapján az építkezésekről, lakásfelújításokról elhozott faanyagok a háztartások fűtési költségének lefaragásához járulnak leginkább hozzá. Míg az értékesebb fahulladékot a háztartások főként építési célokra hasznosítják, addig az értéktelenebbek a legtöbb esetben a házakat kifűtő egyes tüzelésű kazánokban végzik, így a háztartások sokszor a teljes éves fűtőanyag-szükségletüket is képesek a hulladék fa újrahasznosításával fedezni. Az ötvenes évei végén járó interjúalanyom, a budapesti Északi pályaudvarhoz tartozó járműjavítóban dolgozó Árpai a mozdonygarázs tetőszerkezetének felújítása során szerzett hétfuvarnyi szarufát, az éveket az újonnan épített műhely padlójának burkolására, míg a korhadtabbakat fűtőanyagként használta fel. *„Én mondtam, hogy én a rohadtat is elviszem, így aztán nekem adták az egészet”* – emlékezett vissza a történetre a férfi. Vasutasmunkáján túl azonban maszekban lakásfelújításokon is dolgozik és a felújítások során kibontott faanyagokat is újrahasznosítja:

„Azért ennek a lakásfelújításos melónak az a nagy előnye, hogy egy csomó mindent be lehet szerezni. Mert mindig mondják, hogy hát vigyem el. Jól van, hát én egyből azon vagyok. Mert tudom hol tárolni, nem szép, csúnya, de tudom hol tárolni, és akkor majd valamire jó lesz. Ez az ágy is ki volt dobva, de a tűzre jó, mert keményfa. Ezeket a bútorokat is most hoztam ki két helyről: szobabútor, konyhabútor... Vagy újat csinálók belőlük és beépítem valahova, vagy megy ez is tűzre.”

A fent bemutatott háztartási példák és további tereptapasztalatim egyaránt azt mutatják, a félproletár háztartásszerkezetre jellemző, formális és informális erőforrások összjátékán alapuló erőforrás-áramoltatás és a hozzá kötődő társadalmi gyakorlatok a zártkertekben élő háztartások lakhatáshoz kapcsolódó stratégiáit is döntően meghatározzák. A rosszul fizetett, városi kulcságzatokban dolgozó háztartástagok energiájuk jelentős részét így a munkahelyi és egyéb informális kapcsolataikon keresztül elérhető dologi erőforrások feltérképezésére fordítják, a bér és nem bér jellegű jövedelmek kombinálásán keresztül igyekeznek biztosítani a lakhatáshoz (és társadalmi újratermelésükhöz) kapcsolódó szükségleteiket (Dunaway, 2018).

A háztartási erőforrások aktivizálása így érthetően fontos szerepet játszik a zártkertben megtelepülő háztartások biztonságérzetének fenntartásában. A háztartások saját erőforrásaikra és kapcsolati tőkéjükre egyrészt olyan erőforrásként tekintenek, ami garantálja egzisztenciális biztonságukat és hozzájárul ahhoz, hogy szorgalmuk és rátermettségük révén kezükbe vegyék sorsuk alakulását, amiről ezáltal már nem a körülöttük lévő világ erőviszonyai, hanem saját maguk rendelkezhetnek. A munkahelyről kiselejtezett építőanyagok összegyűjtése, a fűtésre, barkácsolásra, az ház körüli egyéb fejlesztésekre félretett nyersanyagok felhalmozása és az önerős építkezések jövedelempótló funkcióján túl azonban identitásképző erővel is bír, ami az önfenntartó parasztgazdaságok eszményéhez és a szocialista második gazdaság utóparaszt háztartásaihoz hasonlóan az önrendelkezés eszményét jeleníti meg a háztartások számára (Buzalka 2021, Hann–Gudeman 2015, Rakowski 2016).

A háztartások közötti munkaszervezetek: a házépítő kaláka

Az önerős lakásépítésekkel összefüggő munkák nem csupán az individuális háztartási gyakorlatokra korlátozódnak, hanem a háztartások és háztartástagok közötti kapcsolatok is fontos szerepet töltenek be bennük. Habár a saját erőből boldogulás eszménye áthatja a háztartások működését, sok esetben olyan munkafolyamattal találják magukat szemben az építkezés során, amihez muszáj segítséget kérni. A háztartások közötti munkaszervezetek jelenléte, azaz a kaláka mégsem tekinthető magától értetődő jelenségnek a zártkertek életében. A nemzetközi és hazai kutatások egyrészt a háztartások közötti segítségnyújtási formák áruvá válására és eltűnésére hívják fel a figyelmet, és azt állítják, hogy a kölcsönös segítségnyújtás (kiváltképp a lakhatás estén) egyre inkább a pénzügyi segítségnyújtás különböző formáihoz kapcsolódik (Alexander et al. 2018, Kováts 2023, Waters 2018). A háztartások közötti munkaszervezetek visszaszorulását a szakirodalmak mellett maguk a zártkertben lakó háztartástagok is megerősítették, akik az első találkozások alkalmával rendszerint a hagyományos szomszédsági-rokonsági együttműködési formák eltűnéséről számoltak be, amit a romló közösségi morálhoz, a teret nyerő individualizmushoz és az emberek túlhajszolt életmódjához kötöttek.

Terepmunkám előrehaladtával a fenti kép azonban jelentősen árnyalódott, és arra a következtésre jutottam, hogy a háztartások közötti segítségnyújtás számos apróbb formája van jelen a kelemenszegi zártkertek mindennapi életében. Ahogy több időt töltöttem el a zártkertben, egyre több olyan, háztartások közötti együttműködési formával találkoztam, amelyek meggyorsították és könnyebbé tették a lakhatást és az otthonteremtés folyamatát. Kutatási tapasztalataim alapján a háztartások közötti együttműködések főbb formái a rokonsági-szomszédság, illetve a munkahelyi kapcsolatokon alapulnak, amelyek mobilizálása, fontos erőforrásként jelenik meg a házépítési és korszerűsítési munkálatokban.

Az önerős építkezéseknél a rokonság mozgósító ereje egyrészt abból fakadt, hogy a háztartások számára továbbra is a családi és rokoni kapcsolatok számítanak a legerősebb és leginkább megtartó szociális kötésnek a mindennapokat érintő problémák leküzdésében. A rokoni kapcsolatok megtartó erejét azonban a felek fizikai közelsége is magyarázza. Kutatási eredményeim ugyanis azt mutatják, hogy a zártkertbe költözők sok esetben rokonaik révén találtak rá lakóhelyükre, és a zártkertekbe költözést a rokonság közelsége is ösztönözte (Ambrus 1985, Kovács 2008, Kovai 2017, Sik 1981).

A háztartások közötti rokoni kapcsolatok egyrészt az építkezések során felmerülő műszaki problémák megoldásában segítettek: mivel a régebb óta itt élő rokonok értékes tapasztalatokra tettek szert a házak lakhatóvá tételében, értékes tanácsokkal tudnak szolgálni a beköltözők számára az építkezési munkálatok során. A helyben lakó rokonok másrészt könnyen mobilizálható segítségnyújtási forrást jelentenek, és munkaerejükkel járulnak hozzá az építkezések és felújítási munkálatok lebonyolításához. Kornélka (25), aki nagypapája egykori zártkerti házába költözött be annak halála után, például számíthatott a szintén a zártkertben lakó unokatestvére, Ferkó (24) és nagybátyja, Karesz (52) segítségére a ház felújítása és korszerűsítése során. *„Hát magunk építünk meg, újítunk fel mindent hétvégenként, de hát ez egyedül nem menne, csakis úgy halad, hogy az egész család tényleg állandóan segít. Most is Ferkó van velem, holnapra meg Karesz ígérte magát”* – avatott be a fiatalember egyik alkalommal háza felújításának ütemtervébe. *„Persze, azért jó a család: összefogunk és segítünk egymásnak”* – erősítette meg Emese (50), Karesz felesége, amikor a családi, rokoni kölcsönös segítségnyújtás gyakorlatairól érdeklődtem Kornélka házfelújítása apropóján. *„A Ferkó házának építésénél is jött a Kornélka mindig segíteni, természetes, hogy Ferkó is segít neki, elvégre unokatestvérek”* – sommázta a rokonsági kaláka morálökonomiájának alapjait az asszony.

A rokonsági kötelekekre épülő kaláka morálökonomiája tereptapasztalataim alapján a zártkertekben élő háztartásoknál is eltérő képet mutat az államszocialista időszakhoz képest. Míg az államszocialista időszakban a paraszti életformából és morálökonomiából megörökölt, szigorú szabályok közé szorított reciprocitási hálóok működtek, addig napjainkban a rokonok közti kölcsönös segítségnyújtás kevésbé szabályozott, és formáit sokkal inkább az individuális érdekek, mintsem a közös-

séghez tartozó normák szabályozzák, éppen ezért jóval esetlegesebb formákat ölt, amit az alábbi hosszú interjúszituáció is jól szemléltet:

Karesz: A kéményt azt két hétig rakta a vejem, a kazánházat kettő nap alatt fölhúztam a falakat, egy nap alatt rátettük a tetőt. Az három nap volt. (...)

Én: És ilyenkor hogy van az, amikor jön a veje és segít? Vissza kell segíteni?

K.: Hát, unszolni kell. Van mindig valami nyűg, hogy most ezért nem érek rá, most azért nem értek rá, érted... Nagyon nehéz elkapni azt a pillanatot, hogy legyen hozzá kedve, nem nagyon szeret segíteni.

É.: És hogy tudja elérni?

K.: Betartok neki! Azt viszont tudja, hogyha én betartok, akkor jöhet hozzám kérni. Mert én tudom, hogy mi a gyengéjük. Azt mondom, jól van, ha nem jössz, akkor majd megcsináltatod mással a kocsit, mert szokott szólni, hogy most ezt kéne megcsinálni, azt kéne megcsinálni... Főleg a lakatolást csinálom az autójukon. Állandóan üti-vágja az autóját. A másik az meg olyan helyen dolgozik, ilyen ételkiszállító futárcég, mindig más autóval jön. Ennek is baja van egy kicsit, annak is van baja egy kicsit, ezt is csináljam meg, azt is csináljam meg, és amikor már kezdek besokallni, akkor szoktam neki mondani, hogy most már neked kéne visszasegíteni!

Kutatásaim azt is mutatják, hogy rokonsági mellett a munkatársi kapcsolatok is fontos szerepet játszanak az önerős építkezések lebonyolításában. A kollegiális kapcsolatok sok esetben horizontálisan szerveződnek, és a munkatársak szabadidejükben munkaerejükkel igyekeznek kisegíteni kollégáikat. A kollegiális kapcsolatok azonban van, hogy vertikálisak, amely során a főnök igyekszik beosztottjának segíteni lakhatásának megteremtésében annak érdekében, hogy megtarthassa alkalmazottját a vállalkozásban.

„Amikor ideköltöztünk, itt, ebben a házban semmi nem volt. Nem volt se víz, se vécé, se fűtés. Aztán a párom a munkatársa segítségével pár hónap alatt szinte mindent kiépített: megcsinálták a házi vízművet, bevezették a házba a vizet, kialakították a fürdőt és a vécét. Most következik a kazánház és a szigetelés, csak hát az a baj, hogy a kétszázezer forintot, amit az anyutól kaptunk a házvásárláson felül, hát azon már rég túlvagyunk. Igazából az az egy szerencse, hogy párom ugye kőművesként dolgozik és nagyon sok építőanyagot hoz haza ingyen vagy szerez be feketén, amin rengeteget tudunk spórolni.”

A háromgyerekes fiatal pár példája tipikusnak mondható a zártkertbe költöző háztartások között: a zártkerti lakhatásukat az anyagi kényszer és a budapesti munkaerőpiachoz való közelség magyarázza. Míg a feleség, Margit (32) gyesen van és háztartási munkát végez, addig a férj egy kis létszámú építőipari vállalkozásban dolgozik, amely budapesti lakások felújításával foglalkozik. A családfenntartó munkájából kifolyólag azonban nemcsak olcsó alapanyagokra, hanem hétvégenként bri-

gádvezetőjének segítségére és szakértelmére is támaszkodhatott. A feleség elmondása szerint a brigádvezető számára az altruizmuson túl a segítségnyújtás során az is kiemelten fontos volt, hogy az építőipari konjunktúra és az ahhoz kapcsolódó munkaerőhiány idején beosztottja lakáskörülményei mihamarabb megoldódjanak.

Következtetések

Tanulmányomban a háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepét a magyarországi zártkertek benépesülésén keresztül vizsgáltam és arra voltam kíváncsi, hogy a háztartások által végzett önerős lakásépítési gyakorlatok miképpen befolyásolják a lakhatási válságban érintett háztartások társadalmi újratermeléshez kapcsolódó gyakorlatait. Az általam vizsgált zártkertben végzett terepmunka eredményei azt mutatják, hogy háztartási erőforrások szerepe a lakhatás megteremtésében továbbra is megkerülhetetlen és elsősorban egyfajta krízis kezelő praxisként értelmezhető, amely során a háztartások önerőből igyekeznek lakhatásukat megteremteni az egyre szorító lakáspiaci folyamatok közepette.

Írásomban a háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepét a zártkerti önerős építkezések példáján vizsgáltam, ami leginkább a házbővítés, a házépítés, valamint a közművek és közszolgáltatások hiányát pótló infrastruktúra házilagos kiépítésében érthető tetten. Tanulmányomban azt hangsúlyoztam, hogy zártkertekben található egykori présházak és nyaralók lakhatóvá tétele a magyarországi önerős lakásépítés kortárs formájának tekinthető, ami történetileg is fontos szerepet játszott a magyarországi háztartások társadalmi újratermelésében (Gagyai et al. 2019, Hegedüs 1992, Kováts 2020, Sik 1988, Szélényi 1990). Tereptapasztalataim alátámasztják, hogy az önerős lakásépítési gyakorlatok a háztartástagok önkizsákmányolása mellett azt is elősegítik, hogy a háztartások a saját munkaerejük és informális erőforrásaik becsatornázásával jelentősen csökkentsék a lakhatásból fakadó költségeiket, és stabilizálni tudják a korábban bizonytalanra vált lakáskörülményeiket.

Kutatási eredményeim alapján az önerős építkezésekhez kapcsolódó háztartási gyakorlatok a félproletár háztartásszerkezetre jellemző sajátosságokat mutatják. A háztartások kedvezőtlen lakhatási helyzetüket, alacsony jövedelmüket az olcsó zártkerti ingatlanokkal, az informális gazdaságból származó bevételekkel és a háztartástagok által előállított javakkal kompenzálják, ami a háztartáson belül többletmunkát (önkizsákmányolás) és a hagyományos nemi szerepek újratermelését (hagyományos férfi és női szerepek) eredményezi (Csányi 2019, Dunaway 2018, Gregor–Kováts 2018, Németh 2022). Tereptapasztalataim azonban azt is mutatják, hogy a háztartások az önerős építkezésekre nem csupán kényszerként, hanem olyan lehetőségként is tekintenek, ami részben képes ellensúlyozni a piaci viszonyok által előidézett bizonytalan lakhatási helyzetüket, és az öfenntartó parasztgazdaságokhoz és a második gazdasághoz köthető utóparaszi habitushoz hasonlóan a biz-

tonságot, az önrendelkezést és az ágenciát testesíti meg számukra (Buzalka 2021, Hann–Guedeman 2015, Rakowski 2016).

A háztartási erőforrások lakhatásban betöltött szerepe azonban nem csupán a háztartáson belüli, hanem a háztartások közötti munkaszervezetek felértékelődésében is tetten érhető, aminek nyomán a rokonsági, szomszédsági és munkahelyi kapcsolatoknak és kalákának is fontos szerep jut a háztartások lakhatásának megteremtésében. Habár az erőteljes individualizáció és a kölcsönös segítségnyújtáson alapuló munkaszervezetek visszaszorulása az általam kutatott zártkertben is megfigyelhető, terepmunkám tanulságai szerint a háztartások közötti kooperációk (rokonsági, munkatársi, szomszédsági viszonyok) rejtett formái a zártkerti élet sajátosságai és a háztartások társadalmi helyzetéből kifolyólag – ha jóval esetlegesebb formában is, de – még mindig meghatározóak a lakhatás megteremtésében. A kaláka intézménye és strukturális kényszere a háztartások társadalmi újratermelésében tehát folytonosnak tekinthető, amely a szabadidő terhére végzett házépítési munkálatokon keresztül egyszerre termeli újra a háztartások kedvezőtlen térbeli-társadalmi pozícióját és járul hozzá a zártkerti háztartások lakhatásának (továbbá ezen keresztül biztonságérzetének) a megteremtéséhez.

Irodalom

- Aalbers, M. B. – Christophers, B. (2014): Centring Housing in Political Economy. *Housing, Theory and Society*, 31(4), 373–394.
<https://doi.org/10.1080/14036096.2014.947082>
- Alexander, C. – Bruun, M. H. – Koch, I. (2018): Political Economy Comes Home: On the Moral Economies of Housing. *Critique of Anthropology*, 38(2), 121–139.
<https://doi.org/10.1177/0308275X18758871>
- Ambrus, P. (1985): *A dzsumbuj*. Budapest, Magvető.
- Archer, R. (2020): A házépítés morálökonomiája a kései szocialista Jugoszláviában. *Aeatas*, 35(4), 24–43.
- Bajmócy, P. – Makra, Z. – Tóth, L. (2018): A hazai külterületek átalakulása 1990 után. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 1, 3–17.
- Berkovits, G. (1976): *Világváros határában*. Budapest, Szépirodalmi.
- Bródy, L. S. – Pósfai, Z. (2020): *A háztartások eladósodása Magyarországon*. Budapest, Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont.
- Burgess, R. (1985): The limits to state self-help housing programmes. *Development and Change*, 16, 271–312.
- Buzalka, J. (2021): *The Cultural Economy of Protest in Post-Socialist European Union Village Fascists and their Rivals*. London-New York, Routledge.
- Cros Kárpáti, Z. – Gubicza, C. – Ónodi, G. (2004): *Kertségek és kertművelők – Urbanizáció vagy vidékfejlesztés?* Budapest, Mezőgazda.

- Csányi, G. (2019): Genderrezsím és „nőpolitika” Magyarországon 2000–2018: Történeti politikai gazdaságtani elemzés. *Fordulat*, 26, 115–141.
- Csányi, G. – Gagy, Á. – Kerékyártó, Á. (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat*, 24, 5–29.
- Csizmady, A. – Hegedüs, J. – Vonnák, D. (2019): Lakásrezsím és a devizahitel-válság: intézményi és egyéni stratégiák. *Szociológiai Szemle*, 29(1), 4–32.
- Czirfusz, M. (2020): A társadalmi újratermelés magyarországi területi egyenlőtlenségei az 1970-es években. *Területi Statisztika*, 60(6), 634–652.
<https://doi.org/10.15196/TS610303>
- Czirfusz, M. – Pósfai, Z. – Pósfai, I. (2018): A lakhatási szegénység területi folyamatai. In Czirfusz, M. – Jelinek, Cs. – Pósfai, Zs. (eds.): *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2018*. Habitat for Humanity Magyarország. <https://www.habitat.hu/mivel-foglalkozunk/lakhatasi-jeleentesek/lakhatasi-jeleentes-2018/teruleti-folyamatok/>
- Danyi, G. – Vigvári, A. (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika*, 110(110), 11–31.
<https://doi.org/10.32564/110.2>
- Dávid, J. (1980): A magánlakás-építés forrásai és feltételei. *Valóság*, 23(10), 56–70.
- Dunaway, W. A. (2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. *Fordulat*, 24, 53–87.
- Faragó, T. (2000): Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács, A. (ed.): *Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. Társadalomnéprajz*. Budapest, Akadémiai 393–483.
- Farkas, J. – Vajda, Á. (1986): A lakásépítés második gazdasága. In Szalai, J. – Lányi, A. – Miszlivetz, F. – Radnóti, S. – Vajda, Á. (eds.): *Arat a magyar*, Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 166–176.
- Feischmidt, M. (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In Kovács, É. (ed.): *Közöség tanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció és médiatudomány Tanszék, 223–233.
- Fél, E. (1940): A társaságban végzett munkák Martoson. *Néprajzi Értesítő*, XXXII, 361–381.
- Fél, E. – Hofer, T. (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi.
- Fél, E. – Hofer, T. (2011): *„Mi, korrekt parasztok...” – Hagyományos élet Átányon*. Budapest, Korall.
- Gagy, Á. – Jelinek, C. – Pósfai, Z. – Vigvári, A. (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. *Fordulat*, 26, 199–224.
- Gagy, Á. – Jelinek, C. – Pósfai, Z. – Vigvári, A. (2021): Semi-peripheral financialization and informal household solutions. In: In Mikuš, M. – Rodik, P. (eds.): *Households and financialization in Europe: mapping variegated patterns in semi-peripheries*. London-New York: Routledge, 81–103.

- Goffmann, E. (2013): A terepmunkáról. In Bodor, P. (ed.): *Szavak, képek, jelentések: kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest, L'Harmattan, 53–60.
- Gregor, A. – Kováts, E. (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák: A kutatási eredmények összefoglalója*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány.
- Gregory, C. (2009): Whatever happened to householding? In Hann, C.–Hart, K. (eds.): *Market and Society: The Great Transformation Today*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hammersley, M. – Atkinson, P. (2019). *Ethnography: Principles in practice*. London, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315146027>
- Hann, C. – Gudeman, S. (2015): Introduction: Self-sufficiency as reality and as myth. In Gudeman, S. (ed.): *Oikos and market: explorations in self-sufficiency after socialism*. Berghahn, 1–23.
- Harris, R. (1999): Aided Self-help Housing, a Case of Amnesia: Editor's Introduction. *Housing Studies*, 14(3): 277–280. <https://doi.org/10.1080/02673039982795>
- Hegedüs, J. – Manchin, Gy. (1986): Az üdülotelepek expanziója 1965-1975. Egyéni és kollektív stratégiák. *Szociológia* (2): 251-275.
- Hegedüs, J. (1992): Self-Help Housing in Hungary. The Changing Role of Private Housing Provision in Eastern Europe. In Mathéy, K. (ed.): *Beyond Self-Help Housing*. NY: Mansell, 217–231.
- Hegedüs, J. – Tosics, I. (1994): A kelet-európai lakásmodell felbomlása Magyarországon. In Kemény, I – Gábor, L. (ed.): *XXX. 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport*. Budapest: MTA Szociológiai Intézete – MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, 125–140.
- Hoffmann, T. (1975): *Néprajz és feudalizmus*. Budapest: Gondolat.
- Holston, J. (1991): Autoconstruction in Working-Class Brazil. *Cultural Anthropology*, 6(4): 447–465.
- Kemény, I. (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, (1): 36–48.
- Konrád, G. – Szelényi, I. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest: Akadémiai.
- Kovács, É. (2007): Interjú módszerek és technikák. In Kovács, É. (ed.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció és Médiatudomány Tanszék, 269–277.
- Kovács, É. (2008): „Ki vagyunk esve a külvilágból. A lengyári kolónia. In Váradi, M. M. (ed.): *Kistélepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum: 133–159.
- Kovai, C. (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan.
- Kovai, C. – Vigvári, A. (2020): Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34(3): 68–89. <https://doi.org/https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Kováts, B. (2020): Did state-socialism restrict self-build in the semiperiphery? The case of Hungary. *Housing Studies*, 37(5): 809–830. <https://doi.org/10.1080/02673037.2020.1836330>

- Kováts, B. (2021): Is There a Core-semiperiphery Division in Housing? Applying World-systems Theory in European Comparative Housing Research. *Housing, Theory and Society*, 38(4): 419–438. <https://doi.org/10.1080/14036096.2020.1813801>
- Kováts, B. (2023). *The Financialisation of Housing and Housing-related Family Support in Hungary*. Budapest: Akadémiai.
- Lengyel, I. (1992): Adósságaink és hiteleink (adalékok a lakossági eladósodás területiségéhez). *Esély Társadalom – És Szociálpolitikai Folyóirat*, (3): 32–45. <http://www.esely.org/index.php?action=mutat&id=59>
- Losonczi, Á. (1977): *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Márkus, I. (1973): Az utóparasztság arcképéhez: Gernelyapáti magnószalagok, 1971. október. *Szociológia*, (1): 56–67.
- Mikuš, M. – Rodik, P. (2021): Introduction: households and peripheral financialization in Eastern and Southern Europe. In Mikuš, M. – Rodik, P. (eds.): *Households and financialization in Europe: mapping variegated patterns in semi-peripheries*. London–New York: Routledge, 1–34.
- Nánássy, Z. (1982): Szükség törvényt bont. A lakihegyi példa. *Mozgó Világ*, 6(1), 3–16.
- Németh, K. (2015): A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág, T. (ed.): *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Németh, K. (2022): Az önkizsákmányolás fénytörései: A kertészet és a térbeli, társadalmi mobilitás összefüggései egy tanyán élő nő történetében. *Socio.Hu*, 12(2): 1–23. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.1>
- Palomera, J. (2014): Reciprocity, Commodification, and Poverty in the Era of Financialization. *Current Anthropology*, 55(S9), S105–S115. <https://doi.org/10.1086/676420>
- Polányi, K. (1979): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat.
- Rakowski, T. (2016): *Hunters, gatherers, and practitioners of powerlessness: an ethnography of the degraded in postsocialist Poland*. New York–Oxford, Berghahn Books.
- Sabaté, I. (2016): The Spanish Mortgage Crisis and the Re-emergence of Moral Economies in Uncertain Times. *History and Anthropology*, 27(1): 107–120. <https://doi.org/10.1080/02757206.2015.1111882>
- Sanjek, R. (1982): The Organization of Households in Adabraka: Toward a Wider Comparative Perspective. *Comparative Studies in Society and History*, 24(1): 57–103.
- Sik, E. (1981): A munkacsere Tiszaigaron. *Szociológia*, (1): 49–72.
- Sik, E. (1988): Az „örök” kaláka. In Szabó, Gy. (ed.): *Az „örök” kaláka / A társadalmi munka szociológiája*. Budapest: Gondolat, 7–195.

- Sik, E. (1989): Adalékok a háztartás gazdaszociológiájához. In Bajomi, I. (ed.): *A háztartás a gazdaság „örök” intézménye. Gazdaszociológiai szöveggyűjtemény.* Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, 5–29.
- Sik, E. (2020): Intra- and inter-household network capital. *Szociológiai Szemle*, 30(4): 89–106. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.5>
- Smith, J. – Wallerstein, I. (1992): Households as an institution of the world-economy. In Smith, J. – Wallerstein, I. (eds.): *Creating and Transforming Households The Constraints of the World-Economy.* Cambridge University Press (Changing Cultures series), 3–24. <https://doi.org/https://doi.org/10.1017/CBO9780511520860.002>
- Soaita, A. M. (2013): Romanian Suburban Housing: Home Improvement through Owner-building. *Urban Studies*, 50(10): 2084–2101. <https://doi.org/10.1177/0042098012471980>
- Szelényi, I. (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest: Akadémiai.
- Szelényi, I. (1992): *Harmadik út. Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.
- Tsenkova, S. (2009): *Housing Policy Reforms in Post-Socialist Europe: Lost in Transition.* Physica-Verlag.
- Turner, J. (1976): *Housing by people. Towards Autonomy in Building Environments.* London: Marion Boyars.
- Vajda, Á. (1986): Nagyvárosi és falusi lakásformák. *Statisztikai Szemle*, 8–9: 852–863.
- Vasárus, G. L. (2022): Városhatáron belüli szuburbanizáció Magyarországon – egy paradoxon feltárása. *Területi Statisztika*, 62(4): 379–404. <https://doi.org/10.15196/TS620401>
- Vidacs, B. (1985): Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. *Ethnographia*, 96(4): 509–529.
- Vigvári, A. (2017): Kettős kihívás előtt A hallgatás megtörése és a megosztás felelőssége a kortárs terepkutatásokban. *Szociológiai Szemle*, 27(2): 41–53. https://szociologia.hu/dynamic/41_53.pdf
- Vigvári, A. (2022): A külterületi zártkertek benépesülése a lakhatási válság árnyékában: Egy Budapest környéki eset tanulságai. *Szociológiai Szemle*, 32(1): 145–168. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.7>
- Ward, P. M. (2019): Self Help Housing. In *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Urban and Regional Studies*, 1–6. Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118568446.eurs0281>
- Ward, P. M. – Macoloo, C. (1992): Articulation Theory and Self-Help Housing Practice in the 1990s. *Journal of Urban and Regional Research*, 16(1): 60–80. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.1992.tb00465.x>
- Waters, H. A. (2018): The financialization of help: moneylenders as economic translators in the debt-based economy. *Central Asian Survey*, 37(3), 403–418. <https://doi.org/10.1080/02634937.2018.1442317>